

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

Циклова комісія економіки та управління

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Облік і аудит

**За темою № 2 - Господарство первісного суспільства та його еволюція
на етапі ранніх цивілізацій**

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.21 № 8

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу
Протокол від 22.09.21 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.09.21 № 8

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки та управління, протокол від
31.08.2021 № 1

Розробники: викладач циклової комісії економіки та управління, спеціаліст
вищої категорії, викладач-методист, Луценко Г. П.

Рецензенти:

1. Професор кафедри бізнес адміністрування, маркетингу і туризму
Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського,
Доктор економічних наук, професор, Дружиніна В.В.
2. Викладач циклової комісії економіки та управління КЛК ХНУВС, к. е.
н., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, Пушкар О.І.

План лекції:

1. Господарство первісного суспільства та його основні риси.
2. Еволюція первісного суспільства на етапі ранніх цивілізацій (країни Стародавнього Сходу).
3. Економічна думка на етапі ранніх цивілізацій (країни Стародавнього Сходу).

Література:

Основна:

1. Богиня Д. П. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.
2. Економічна історія : навчальний посібник / Т. В. Ус, Т. Є. Калашник, І. Ф. Лісна та ін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 244 с.
3. Економічна історія України : історико-економічні дослідження : в 2 томах / В. М. Литвин. – К., 2011. Том 1. – 695 с. Том 2. – 607 с.
4. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / О. Ю. Амосов, В. В. Калюжний, В. Л. Міненко та ін. – Х. : Магістр, 2009. – 408 с.
5. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Г. М. Грігорян, О. О. Губарєв, Т. Є. Калашник та ін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. – 314 с.
6. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко. – К., 2010. – 743 с.

Допоміжна:

7. Бойко А. Р. Історія України : навчальний посібник / А. Р. Бойко. – К. : АкадемВидав, 2010. – 687 с.
8. Воробйова Л. Ю. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії / Л. Ю. Воробйова // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 66–67.
9. Геец В. М. Проблемность структурных трансформаций экономики стран с развивающимися рынками / В. М. Геец // Економіка та прогнозування. – 2009. – № 1. – С. 54–69.
10. Годзина Г. С. Экономическая история : учебник / Г. С. Годзина, Г. П. Воцанова. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 254 с.

Інформаційні ресурси

1. Законодавчі та нормативні акти України. – Режим доступу : www.uazakon.com.
2. Офіційний сайт Кабінету міністрів України. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua.

3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

1. Господарство первісного суспільства та його основні риси

Первісна доба – найбільш тривалий період розвитку людини. Вона розпочинається з часу появи людства на Землі і завершується формуванням класового суспільства і виникненням держави (**IV—III тис. до н. е.**). Значна частина історії людства припадає на епоху первісного людського стада, коли людина ще практично ніяк не виділялась із тваринного світу. Завершується ця епоха виникненням людини сучасного типу (близько 100 тис. років тому).

Розвиток первісного суспільства поділяють на кілька етапів, але в цілому він має такі ознаки:

- низький темп розвитку продуктивних сил і повільне їх удосконалення;
- низький темп розвитку суспільства;
- колективне привласнення природних ресурсів і результатів виробництва;
- рівномірний розподіл і соціальна рівність;
- відсутність приватної власності, експлуатації, класів і держави.

В історії відомо декілька варіантів періодизації первіснообщинного ладу. Найчастіше користуються археологічною схемою — періоди пов'язують з матеріалами, з яких виготовлялися знаряддя праці:

кам'яний вік: 50 млн. років тому — кінець III тис. до н. е.;

бронзовий вік: кінець III тис. — I тис. до н. е.;

залізний вік: I тис. до н. е.

Перші державні утворення з'являються вже на останніх двох етапах, тому хронологічно первісне суспільство збігається з кам'яним віком. У ньому можна виділити три періоди:

1) палеоліт (давній кам'яний вік): 5 млн. — 12 тис. років до н.е.;

2) мезоліт (середній кам'яний вік): 12—8 тис. років до н. е.;

3) неоліт (новий кам'яний вік): 8—3 тис. до н. е.

У різних частинах світу, в різних племен і народів поява певної форми праці і суспільного життя відбувається у різні періоди. Їх об'єднує низка загальних рис:

- господарство привласнення (користування природними благами);
- колективна, общинна власність на засоби виробництва.

1. **В епоху мезоліту закінчилося заселення Європи.** Люди проникали все далі на північ до берегів Балтики і Льодовитого океану. Зародилася піктографія. Люди навчилися фіксувати, зберігати і передавати інформацію.

2. У період мезоліту всередині рас виділилися гілки: європеїдної - південна і північна, монголоїдної - азіатська й американська, негроїдної - африканська й австралійська. Почався процес формування народів. Відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот посилювалася.

3. Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм присвоювального господарства і переходу до відтворювального господарства, тобто базованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей. Структура присвоювального господарства відрізняється від структури відтворювального господарства.

В цю епоху відбуваються: перший поділ праці – відокремлення землеробства і скотарства; другий поділ – відокремлення ремесла від землеробства.

Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм присвоювального господарства і переходу до відтворювального господарства, тобто базованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей. Структура привласнюючого господарства принципово відрізнялася від структури відтворювального господарства. Основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла.

Прогресом у розвитку продуктивних сил став перехід до обробітку землі. *Прийоми і техніка землеробства були дуже примітивні:*

- земля скуповувалася дерев'яними палками і мотиками;
- жали серпами з кременевим лезом;
- зерна розтирались на кам'яній плиті або в зернотерці.

У період неоліту люди освоїли практично всі відомі в сучасний період сільськогосподарські культури.

В економічній історії роль первіснообщинної доби досить велика. Саме в цей період закладено основи докапіталістичних економічних структур, що визначали форми подальшого розвитку людства на тисячоліття вперед. Створені й передані наступним поколінням найважливіші галузі економіки.

До виникнення приватної власності, індивідуального господарства та розпаду роду привели:

- Зростання продуктивних сил.
- Поглиблення суспільного поділу праці.
- Розвиток товарного виробництва та обміну.

а) Виділення більш заможної верхівки, перетворення в рабів спочатку військовополонених, а потім і збіднілих соплеменників поступово розкладали громадське господарство та колективну власність.

б) Поява певних надлишків у процесі виробництва, в результаті війн та грабунгів, виникнення майнової нерівності прискорили формування приватної власності, класового суспільства, утворення державності.

Головною господарською формою була громада. В процесі розкладу первісного ладу на зміну родовій та сімейній прийшла сусідська громада. В

цьому процесі відбивався перехід від особистих (родових) відносин до майнових.

Залежно від природних особливостей того чи іншого племені, економічних умов, відносин із сусідніми народами тощо склалися громади «азіатського» та «античного» типу, які дали початок формуванню ранньоробовласницьких держав. У свою чергу, «германські» або «слов'янські» громади стали колыскою ранньофеодальних держав Центральної та Східної Європи.

Основою виробничих відносин рабовласницького способу ведення господарства стає власність рабовласника на засоби виробництва та на раба. У виробництві діяв прямий позаекономічний примус.

Поступово вдосконалювалась агротехніка. IV тис. до н. е. в землеробстві з'явилися такі форми, як обробка постійних ділянок і перелогів неполивних (богарних) і навіть поливних (іригаційних) земель. У деяких регіонах (у Європі, Західній і Середній Азії) намітився перехід від ручного землеробства до орного.

Важливою галуззю господарства стало скотарство, хоча поширене воно було нерівномірно і сформувалось із мисливства.

Найдавнішим ремеслом було гончарство. Глиняний посуд дав людині змогу значно покращити приготування і збереження їжі.

2. Еволюція первісного суспільства на етапі ранніх цивілізацій (країни Стародавнього Сходу)

Історія рабовласницького способу ведення господарства, виникнення перших цивілізацій нараховує декілька тисячоліть і локально охоплює країни Стародавнього Сходу та античні держави. До речі, цей спосіб господарювання й донині існує в деяких племенах Південної Америки.

Найперші держави на землі з'являються в долинах великих рік Нілу, Тигру, Євфрату, там, де існувала можливість створення зрошувальних (іригаційних) систем, які стали основою поливного землеробства.

У долинах цих рік люди значно менше, ніж у інших місцях, залежали від природних умов, отримували стабільні врожаї. Будівництво іригаційних споруд вимагало спільної роботи багатьох людей, її чіткої організації і було однією з найважливіших функцій перших держав, початковою формою яких були так звані ***номи***.

Ном являв собою землі декількох територіальних громад, адміністративним, релігійним, культурним центром яких було місто. Такі міста-держави вперше виникли наприкінці IV тис. до н. е. в Єгипті та Південній Месопотамії (між річками Тигр та Євфрат). З часом ***номи*** перетворилися в об'єднання якого-небудь річкового басейну або об'єднувалися під владою більш сильного ному, який збирав данину з більш слабких.

Країни Стародавнього Сходу, які створили передумови розвитку осьових цивілізацій, були розташовані у вигідних географічних та кліматичних умовах.

1) Стародавній Єгипет. Природні та кліматичні умови місцевості були надзвичайно придатні для аграрного виробництва. Довготривалий літній період у поєднанні з високою температурою та долинами родючих ґрунтів давав змогу отримувати, від землі високі врожаї, що створювали вагомий додатковий продукт навіть при низькому рівні агротехніки. Врожайність сільськогосподарських культур утричі перевершувала потреби сім'ї єгипетського селянина.

Для вдосконалення обробітку землі єгиптяни:

- винайшли *соху*;
- вони навчилися відливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд;
- найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства з будівництвом мережі каналів, дамб, гребель, яка перетворила.

Єгипет у могутню централізовану державу, квітучий оазис світу. Для будівництва й експлуатації зрошувальних систем всі общини (номи) річкової долини об'єднували свої зусилля, але з часом держава взяла під свій контроль функціонування системи. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке лляне полотно, прикраси з золота і срібла. **Особливо високого рівня розвитку досягла** обробка каменю і будівельна справа, свідченням чого є єгипетські піраміди, інші архітектурні пам'ятки, які збереглися до наших днів.

Основною регулюючою господарською одиницею був царський двір, але валове виробництво продукції здійснювали сільські громади.

Організовуючи будівництво та обслуговування зрошувальних систем, влада поступово перетворила цю діяльність селян на державну трудову повинність. Рабів у Стародавньому Єгипті було мало, а їхня праця використовувалась переважно при царських дворах. Водночас усі масштабні суспільні роботи виконували сільські землероби, які фактично переставали бути вільними. Тому є всі підстави для висновку, що у III тисячолітті до н. е. в Єгипті функціонувала господарська модель тотальної підпорядкованості населення, внаслідок чого община з традиційним колективним землекористуванням була зруйнована на користь панування державного господарства.

Оскільки **на півночі** Єгипту переважало тваринництво, а **на півдні** — землеробство, то між цими регіонами велася жвава торгівля. Згодом у торгівлю з Єгиптом були залучені сусідні держави та народи.

Єгипетські купці торгували зерном, золотом, сріблом, міддю, оловом, шкурами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували невідомі ринки, де безперешкодно купували і продавали рабів.

2) Вавілонія

Найдавнішим і найбільш відомим державним утворенням на території Месопотамії у III «тисячолітті до нашої ери був Давній Шумер (Шумерське царство). Шумерам належить винахід клинопису, на основі якого розвинулась писемність, їхньою мовою записані Найдавніші документи і в розмовній

практиці міських жителів вона теж була пануючою. Цивілізаційні ознаки Шумерського царства доповнюються високою концентрацією населення, особливо в містах, багатими релігійними і літературними традиціями, що мали значний вплив на інші давні цивілізації.

Тут було:

- добре розвинуте зрошувальне сільське господарство;
- до громадських робіт масово залучали сільське населення, діяльністю якого вміло керували і координували жреці та воїни;
- влада жреців ґрунтувалась на системі релігійних вірувань, ореолі божественності та знаннях, які дозволяли їм планувати прокладання каналів, вести розрахунки господарської діяльності.

Саме в Давньому Шумері були запроваджені **бухгалтерський облік і статистична звітність**, які теж вели жреці. Через високу суспільну значимість жреців центрами господарського життя були храми, навколо яких об'єднувалися міські громади. Міста у Шумерському царстві переважали, але особливої різниці між ними і селами не було, оскільки вони виникали на основі об'єднання сільських громад.

З писемних джерел можна судити про існування своєрідної багатопланової системи сільського господарства:

- землі, що належали Богам та оброблялися від його імені;
- землі, що їх орендували окремі жителі впродовж року;
- землі, передані в постійне користування безкоштовно.

Найбільшу частку становили так звані «божі лани», які оброблялися землеробами добровільно, оскільки шумерська релігія вчила, що людина створена як раб богів, що зобов'язаний невпинно і старанно працювати під страхом неминучого покарання — поведі чи засухи та подальшої смерті. Дармова праця селян забезпечувала надлишки продуктів, які зберігалися в храмових коморах, а жреці розпоряджались ними на власний розсуд, тому добре освоювали мистецтво управління храмовим господарством, до якого залучалася й певна частина жителів міст. Таким чином кількість жителів, звільнених від землеробських обов'язків, значно зростала, але вони утримувались за рахунок тяжкої праці селян.

Освоюючи секрети управління господарською діяльністю та нові знання, шумери:

- винайшли іригацію;
- колісні транспортні засоби;
- судноплавство;
- металургію;
- текстильне та керамічне виробництво, гончарне коло та ін.

Іншими словами, вони створили технічні можливості та релігію як психологічний стимул для створення надлишкового продукту. Але наприкінці III тис. до н. е. в Шумерському царстві відбувається перехід від церковної системи управління господарством до світської — царської влади. Інститут царської влади у Шумері зміцнився за рахунок накладення військових функцій

на релігійно-політичну систему, що вже існувала і добре утвердилась. Воїни як опора влади займають окреме, друге після жреців, місце в суспільстві.

Об'єднані навколо міст громади ведуть між собою війни за верховну владу, внаслідок чого у кінці III тис. до н. е. за рахунок завоювання інших міст утворюється Шумерсько-Аккадське царство зі столицею у Вавилоні.

3) Стародавня Індія

Історію економіки Індії слід розпочати від встановлення буддизму — першої на землі монорелігії, що безумовно позитивно вплинуло на господарський розвиток країни. У цей період тут значного поширення набули залізні знаряддя праці, які неабияк полегшили не лише землеробство, а й будівництво іригаційних споруд. Посилюється спеціалізація ремесла, що, у свою чергу, підштовхує внутрішню торгівлю.

- *Пенджаб та Кашмір веде торгівлю вовною.*

- *Гімалаї — золотом.*

- *Південні райони — перлами та іншими коштовностями.*

Надзвичайного розвитку досягло бавовняне виробництво, крім бавовняних тканин, виробляли також вовняні та шовкові. Але все-таки виробництво зберігало натуральний характер, хоча Індія і була залучена в цей час у міжнародні торговельні зв'язки. Звідси вивозили прянощі, бавовняні та шовкові тканини, дорогоцінні метали, фарби. Статтею імпорту були коні та деякі інші товари.

З наведеного вище випливає, що економічний розвиток Індії мало чим відрізнявся від інших древніх держав східної цивілізації.

- *Стародавня Індія мала добре розвинені землеробство, торгівлю та ремесла.*

- *Вагоме місце в господарській системі займала державна (царська) власність.*

- *Закони суворо охороняли її та регламентували всі сторони життя.*

- *Особливостями розвитку країни були строгий поділ суспільства на касты, заборона рабства для корінного населення — аріїв тощо.*

4) Стародавній Китай

Економічний розвиток Китаю у **VI-IV ст. до Р. Х. мав свої особливості:**

- Ще у II тисячолітті до Р. Х. тут сформувалася жорстка ієрархічна система поділу на соціальні верстви, які залежали від верховного володаря.

- Представники кожної з верств отримували матеріальні блага відповідно до рангу: розміри житла та якість його оздоблення, одяг, харчування, навіть умови поховання — все було різним, чітко регламентованим залежно від соціального стану.

- Надходження до державної скарбниці у вигляді результатів праці селян, ремісників і торговців перерозподілялися між представниками соціальних станів, що істотно гальмувало розвиток товарно-грошових відносин.

Значні позитивні зміни в економічному житті Китаю спостерігаються у V—III ст. до Р. Х.:

- У цей період зростають роль міст і соціальна диференціація населення, посилюється роль торговельно-ремісничих верств, з'являються гроші.

- На селі поширюються орендні відносини та наймана праця, але громадські землі ще не втягуються у ринкові зв'язки.

- Китайські ремісники починають виробляти металеві, особливо залізні знаряддя праці, що істотно підвищує рівень виробництва, посилює суспільний поділ праці, веде до індивідуалізації ремісничого виробництва.

- Зростають спеціалізація та професіоналізм ремісників. Найчастіше вони вже відмовляються від реалізації власної продукції, а передають її професіональним торговцям.

Перший імператор Цинь Ши-хуанді, або Цинь Шихуан (259 - 210 рр. до Р. Х.), провів низку реформ, зокрема відмовився від передачі землі в умовну власність, як це було раніше, і ліквідував привілеї аристократії (за наказом імператора 120 тис. аристократичних родин було переселено в столицю і відірвано від їхніх земельних володінь), чим досяг торжества в Китаї державної форми власності.

Проведення адміністративної реформи дало імператору можливість стати повновладним володарем країни. Відповідно до неї (реформи) всю імперію було поділено на 36 округів на чолі з губернаторами, округи поділялися на повіти з повітовим керівництвом, а вони, у свою чергу — на волості, кожна з яких складалася з десятків сільських громад. Вертикальне підпорядкування керівників адміністративних одиниць вдало забезпечувало повновладдя імператора.

Особиста власність в імперії не була заборонена, але їй відводилася другорядна роль. Найбагатші торговці ставали відкупниками, займалися видобутком руди, солі, виробництвом вина тощо, але ціни на такий важливий товар, як зерно, контролювалися державою. Почали створюватися державні ремісничі майстерні, зводиться Великий Китайський Мур, закладалися шляхи, що з'єднували провінції імперії з центром. Щоправда, зовнішньоекономічних зв'язків країна практично не налагоджувала.

Реформи Цинь Шихуана були дуже тісно пов'язані з поглядами авторів колективного трактату «Гуань-цзи» (IV—III ст. до н. е.), які виступали за непорушність станового поділу суспільства, стверджуючи, що без Богом обраних «шанованих» та вищих станів країна не мала б доходів, а також, що так бути не може, щоб «усі були шановані», адже тоді не було б кому працювати.

Серед заходів, спрямованих на стабілізацію натурально-господарських відносин, найважливішими вони вважали:

- державне регулювання цін на хліб;
- створення державних запасів хліба;
- реформування податкової системи (заміну прямих податків на залізо та сіль непрямими, що перекладало їх на товари, які вироблялися за їх допомогою) та ін.

Цікаво, що у трактаті поряд із золотом та перлами автори вважають багатством й інші матеріальні цінності.

Реформаторська діяльність Цинь Шихуана через жорсткі та силові методи її впровадження викликала невдоволення населення. Це призвело до зміни династії (спадкоємців першого імператора династії Цинь замінила династія Хань).

На межі I тисячоліття до н. е. та I тисячоліття ж. е. у Китаї склався менталітет самодостатності у розвитку, самобутності та опертя на власні сили, що жодним чином не сприяло розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Водночас завдяки проведенню доволі ефективних економічних реформ до кінця тисячоліття було нагромаджено досить вагомий потенціал економічного розвитку.

Великим реформатором доби Стародавнього Китаю був **Ван Ман**, який захопив трон у 9 р. після Р. Х. Він закріпив у Китаї лише два види земельних володінь — державні та селянські за відсутності великої феодалної власності. Була також проголошена заборона рабства, але вона протрималася недовго. Надалі рабство зберігалось як залишок патріархальних відносин.

3. Економічна думка на етапі ранніх цивілізацій (країни Стародавнього Сходу)

Історія держав Стародавнього Сходу відображає початок цивілізації та становлення економіки як специфічної сфери людської діяльності. Відокремлення скотарства від землеробства, виділення ремесла із сільськогосподарського виробництва, розвиток обміну, виникнення торгівлі та грошей сприяли продукуванню надлишкового продукту, майновому розшаруванню населення. Охорона інтересів приватних власників, необхідність обслуговувань потужних іригаційних систем та захисту населення від зовнішньої небезпеки викликали потребу у сильній централізованій владі, суворій дисципліні, регламентації господарського життя.

Писемні джерела, які дають змогу аналізувати економічну думку Стародавнього Сходу, відображають специфіку азійського способу виробництва:

- > провідну роль власності держави в національній економіці;
- > масштабні господарські функції держави;
- > активну участь держави в економічних процесах, регламентації господарського життя;
- > існування общинного землеволодіння при обмеженому використанні праці рабів.

Характерними рисами економічної думки Стародавнього Сходу є глибокий символізм, апіорність, невіддільність від універсального міфологічного розуміння світу, схильність до повчань.

Писемні джерела відображають повсякденну господарську практику (переписи населення, земельні кадастри, документи господарської звітності тощо), а також спроби її первісного осмислення (настанови, повчання, нормативні акти).

Із пам'яток економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу, які дійшли до нас, найдавнішою вважається:

1. Стародавній Єгипет, XXII ст. до н.е. - «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара». В ньому мова йде про «правила» мистецтва державного керівництва господарювання. *Речення Інусера (початок XVIII ст. до н.е.)* - дана критична оцінка стихійного, некерованого росту масштабів боргового рабства і лихварства, завдяки чому навіть «простолюдини» змогли стати багатими, а в країні розпочалася громадянська війна.

2. Вавилонське царство, яке було розташовано у межиріччі Тигра і Євфрата «Кодекс Хаммурапі» у XVIII ст. до н.е.

Мудрість Хаммурапі (1792 — 1750 рр. до н.е.) в тому, що він перший із правителів стародавнього світу зрівняв силу царя з силою закону і визнав за підлеглими право самим турбуватися про своє життя. В його законах знайшли відображення розвиток товарно-грошових відносин, заходи, які сприяли розширенню торговельних угод.

Закріплені у кодексі правові норми жорстко регламентували натурально-господарські основи, пов'язавши їх не тільки з майновою відповідальністю. Царська влада турбувалася про захист інтересів общини і дрібних товаровиробників.

За зазіхання на особисту власність мірою покарання могло бути рабство чи смертна кара. Намагання звільнити чужого раба чи сприяння його втечі також каралося смертю. Крадіжка майна у мушкена (особа, близька до царя) каралася суворіше, ніж аналогічний злочин, але скоєний проти селянина.

Своєрідні вимоги держава узаконила у плані "зниження" тяжкості кабали і рабства за борги, а також лихварства. Раніше селяни платили податки здебільшого зерном, олією, шерстю. Хаммурапі почав стягати податки сріблом. Проте аж ніяк не всі селяни продавали продукти на ринку. Багато хто з них був змушений брати срібло в борг за додаткову плату, і ті, хто був не в змозі розплатитися з боргами, були вимушені продавати у рабство кого-небудь із родичів. Однак новий закон давав тепер можливість царським воїнам та іншим громадянам-вавилонянам не втрачати свої земельні наділи за борги. Тому, хто віддавав (чи продавав) за борги в рабство своїх дружину чи дітей, закон гарантував, що після трьох років рабства членів його сім'ї звільнять з одночасним анулюванням боргу. Масштаби лихварства були "впорядковані" так, що межа грошової позики не перебільшувала 20%, а натуральної позики — 35 % від первинної суми. Більше того, Хаммурапі декілька разів скасовував усі нагромаджені у країні борги.

3. Стародавній Китай До числа пам'яток економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу слід віднести розробки цілісних систем державного регулювання натурального господарства, оформлені у VI-III ст. до н.е. у Стародавньому Китаї. Центральною постаттю старокитайської економічної суспільної і філософської думки є Конфуцій.

Конфуцій вважає:

- природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родової аристократії і неродовитих рабовласників. Пов'язуючи всі існуючі протиріччя в імперії з особистою власністю, він все ж таки надає їй перевагу.

Соціально-економічна концепція конфуціанства. Держава, на думку Конфуція, повністю копіює сім'ю: керівник - це «батько народу», підлеглі - «його діти». Він виховує їх, піклується про те, щоб у них були одяг і їжа. В «сім'ї» в результаті вільних «дій» керівника більш рівномірний розподіл багатства, збалансованість доходів і витрат завдяки «власній» поміркованості.

Конфуцій твердить, що багатство правителя залежить від багатства народу. Таким чином, відповідно до вчення Конфуція, «у народу буде достаток», якщо уміло господарювати при регламентованих патріархальних відносинах.

Вчення Конфуція націлене на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів. Він закликав до зміцнення влади верховного керівника Китаю.

«Гуань-Цзи» про джерела багатства держави. В IV-III ст. до н.е. у Китаї набули широкого розповсюдження ідеї колективного економічного трактату «Гуань-Цзи». Наприклад, золото і перли не розглядаються в трактаті як виключне багатство, такими визнаються передусім матеріальні блага (товари).

Ідеї колективного економічного трактату «Гуань-Цзи»:

- золоту відводиться роль грошей (правда, таких, що забезпечують обмін, від якого все ж «вигоди у одних» бувають «більші, ніж у інших»);
- золото оголошується товаром, якщо ним вимірюються ресурси держави;
- праця проголошується джерелом багатства держави.

У трактаті Гуань-цзи":

- проголошується непорушність станового поділу суспільства, звертається увага на те, що "Закон — не знаряддя у руках правителя, а сила, яка стоїть над ним і покликана збагачувати народ, а не скарбницю";

- обґрунтовується необхідність стабілізації натурально-господарських відносин та захисту господарства від ринкової стихії, зазначається, що правитель повинен регламентувати працю землеробів, ремісників і торговців, тримати в своїх руках "можливості для регулювання хліба, грошей і металу";

- до важливих функцій держави зараховуються накопичення товарних запасів у період здешевлення продукції та їх реалізації у період подорожчання, надання землеробам державної допомоги, дешевих кредитів у неврожайні роки тощо;

- розглядаються питання грошового обігу, звертається увага на необхідність застосування нормованої емісії грошових знаків для того, щоб "гроші були дорогими, а товари — дешевими", проголошується недопустимість

нееквівалентних відносин між покупцями і продавцями, за якої "вигоди для одних стають більшими за вигоди для інших";

- наголошується на необхідності чіткого обліку господарських явищ, застосування нормативів для організації натурального господарства, створення земельного кадастру з метою приведення оподаткування у відповідність до якості земельних ділянок, заміни прямих податків на залізо та сіль непрямыми тощо.

Автори трактату «Гуань-Цзи» виявляли турботу про селян, пропонували обмежити їх обов'язкову трудову повинність, захистити їх від спекулянтів і лихварів. Турботу щодо поліпшення добробуту народу вони покладали на державу, якій належало активно втручатися в економічні справи.

4. Економічна думка Стародавньої Індії. Староіндійську економічну думку IV-III ст. до н.е. узагальнено у трактаті **«Артхашастра»**, автором якого є **Каутілья** - радник царя Чандрагупти I (кінець V ст. до н.е.). Сама назва цього твору розкриває його зміст. Вона походить від слів **«артха»** (користь, вигода, прибуток) і **«шастра»** (наука, науковий твір, вчення).

У творі особливо підкреслюється роль керівника держави (короля, царя) у розробці і реалізації «правильної» економічної політики. Державотворець мав регулювати ціни на товари, створюючи товарні фонди, і зберігати активним баланс державного бюджету - **«збільшувати доходи і зменшувати витрати»**.

В «Артхашастрі» знаходять своє відображення такі судження:

- метою державного управління проголошується збільшення доходів скарбниці за рахунок прибутків царського господарства, різноманітних податкових зборів та платежів населення;

- податки розглядаються як основна стаття доходів державної скарбниці, природна плата цареві за охорону країни від внутрішніх та зовнішніх небезпек. З метою забезпечення податкових надходжень та поліпшення організації землекористування пропонується відбирати землю у недбайливих господарів і передавати її сумлінним землеробам;

- звертається увага на те, що багатство держави створюється всім населенням країни, тому правитель повинен піклуватись про задоволення загальнодержавних потреб, захищаючи не землю, а людей: "Сила держави — у людях. Безлюдні землі схожі на безплідну корову — що можна з неї видіти?" 1 Найстрашнішими бідами, які можуть спіткати державу, Каутілья вважав голод та зловживання владою;

- виправдовується соціальна нерівність та поділ суспільства на рабів і вільних громадян — аріїв. Вказується, що для аріїв не має бути рабства. Якщо арії з якихось причин потрапляли у рабство, то необхідно було прикласти максимум зусиль для їх визволення. Про патріархальний характер рабства у Стародавній Індії свідчать викладені у трактаті положення про те, що раби мають право на володіння власністю, отримання спадку, самовикуп за рахунок власного майна тощо;

- містяться цінні відомості про права та взаємовідносини каст у Стародавній Індії. Засвідчуючи привілейоване положення брахманів та

кшатріїв, трактат покладає обов'язок дотримання та охорони кастового ладу на царя. "Закон для брахмана, — зазначається в Артхашастрі, — навчання, жертвопринесення для себе і для інших, роздавання дарів та їх отримання. Закон для кшатрія — навчання, жертвопринесення, роздавання дарів, добування засобів до життя військовою службою і охорона живих істот. Закон для вайшья — навчання, жертвопринесення, роздавання дарів, землеробство, тваринництво та торгівля. Закон для шудри — покірність, ведення господарства у два рази народжених (вищих каст), ремесло та акторство";

- знайшло відображення розуміння відмінності між вартістю і ціною товару. На думку Каутілії, величина вартості речі визначається кількістю днів праці. Однак ціна товару може перевищувати вартість в результаті конкуренції між покупцями. Гроші розглядаються як необхідний засіб існування, складова майна. Зазначається, що лихварство є "віддачею у зростання предметів скарбниці" і таким чином зменшенням її. Саме тому за лихварство пропонується стягувати штраф "у розмірі подвійного результату";

- торгівля розглядається як джерело надходжень до скарбниці. На думку Каутілії, регламентація торговельної діяльності, встановлення норми торговельного прибутку, оподаткування торговельних операцій, підтримка стабільного рівня товарних запасів, вплив на товарооборот залежно від сезонних коливань товарних цін з метою недопущення їх зловмисного використання є важливими функціями держави;

- наголошується на тому, що спонукальним мотивом торговельної діяльності є прибуток. Водночас Каутілія застерігає від отримання такого прибутку, який, хоч і був би значним, завдавав шкоди підданам. Незаконний прибуток, отриманий шляхом обману покупців, продажу недоброякісних товарів карався штрафом у розмірі восьмикратної вартості товарів; значна увага приділяється регулюванню процесів розподілу торговельного прибутку між купцями і державою. Зазначається, що прибуток включається у ціну товару як частина витрат і його норма заздалегідь фіксується: для місцевих товарів — у розмірі 5 % встановленої ціни, а для іноземних товарів — 10 %;

- детально розглядаються питання встановлення митних зборів та податкових платежів. Податки диференціюються для нових і старих товарів з урахуванням місця, виду, існуючих звичаїв тощо.

- визнається необхідність регулювання внутрішньої та зовнішньої торгівлі. З метою недопущення банкрутства торговця цар міг видати указ і про заборону продажу аналогічних товарів, поки купець не розпродасть свої. Водночас цінові угоди між торговцями строго карались. В обов'язки збирача податків включалась реєстрація іноземних купців, облік імпортованих товарів, стягнення митних зборів тощо. Заборонявся ввіз певних видів товарів. Водночас регламентувались заходи зі стимулювання імпорту насіння рідкісних рослин та деяких інших товарів шляхом звільнення від оподаткування, і надання пільг іноземним купцям тощо. Вважалося, що заради майбутньої І вигоди держава повинна стимулювати вивіз вироблених у країні товарів незважаючи на тимчасову збитковість.

